

Л.О.Зашкільняк*

УКРАЇНА МІЖ ПОЛЬЩЕЮ Й РОСІЄЮ:
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ

У статті простежено роль польської та російської історіографій XIX і XX ст. у формуванні та збереженні історичних стереотипів стосовно України й українців, їхній вплив на сучасні суспільно-політичні процеси в трьох сусідніх країнах.

На початку XXI ст. для багатьох інтелектуалів, а тим більше істориків не є секретом, що кожне суспільство та його члени оцінюють світ і діють у ньому відповідно до уявлень, які значною мірою сформовані історичною складовою суспільної свідомості. Коли йдеться про історичну свідомість, то іноді вважають, що вона є мало не генетичним спадком, який передається від покоління до покоління. Насправді сучасні дослідження показали, що феномен історичної свідомості є результатом багатьох чинників індивідуального і соціального плану. Виділяють принаймні три рівні історичної свідомості: побутово-родинний, освітній і науковий (фаховий), кожен з яких має свої джерела формування¹. Звідси цілком логічно випливає, що чим вище освітній і науковий рівень суспільства, тим більший вплив на формування історичної свідомості його членів чинить фахова історіографія. Чим менша частка впливу наукової історіографії, тим більшу роль відіграють родинно-побутові джерела формування історичної свідомості. Кожен із рівнів історичної свідомості вимагав би окремої розмови. У реальному житті особистість і спільнота формують свої історичні уявлення під впливом багатьох чинників, але й змінюють їх упродовж життя також не один раз. Однак кожен з етапів збагачення історичної свідомості залишає певні усталені означення, схеми й моделі, котрі у свідомості перетворюються на тривкі стереотипи.

Кожна особа, соціальна, зокрема й етнічна спільнота, виходячи із власної світоглядної системи, конструє "своє бачення історії" та свого місця у ній, в якому беззаперечно "свій суб'єкт" ідеалізується у порівнянні з іншими подібними суб'єктами, котрі розділяються на "свої" та "чужі", "прихильні" й "неприхильні", "дружні" і "ворожі". Із часом формуються індивідуальні й колективні стереотипи, які виступають елементом "незаперечної" історичної істини в оцінці "інших" та "інакших". Урешті, треба дати визначення такого вживаного нині поняття, як "стереотип". Серед численних його визначень найбільш коротке належить соціологам – це схематизоване уявлення про якийсь соціальний об'єкт (людину, групу, явище), яке має велику стійкість². Стереотипи глибоко вкорінені в культурі, в якій особа зростає і живе, передаються всіма можливими засобами: через соціалізацію в родині, навчання у школі, спілкування у певному соціальному середовищі, сюжети та образи засобів масової інформації тощо. Вони відіграють велику роль у формуванні історичної свідомості особи і спільноти, характеризуються великою стійкістю і поширеністю, особливо коли йдеться про т.зв. "закриті суспільства". Їх роль в історичному процесі дуже суперечлива: з одного боку, вони є підставою творення й існування соціальних спільнот, котрі потребують свого "історичного" обґрунтування, а з другого, – перешкоджають взаєморозумінню цих спільнот в умовах зміни історичних обставин.

Здавалося б, що існування стереотипів в історичній свідомості створює непереборні бар'єри для взаємодії людей і соціальних спільнот. Проте в реальному житті стереотипи постійно долаються, а їм на зміну приходять нові, породжені іншими суспільними обставинами. І тут не можна не погодитися з відомим польським істориком Владиславом Серчиком, який дуже влучно підмітив, що, якби не було стереотипів, то в істориків "не було б роботи поза перемелюванням однієї й тієї ж січки фактів і складання з неї як з кльоцків ще однієї конструкції"³.

* Зашкільняк Леонід Опанасович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка.

Однак, з іншого боку, одними з головних творців стереотипів (зрозуміло, поряд із політиками й ідеологами) виступають історики та результат їхньої праці – історіографія. Сучасний постмодерністський виклик, кинутий історикам, посіяв в їхніх лавах великі сумніви і змусив говорити про "кризу" історичної науки, відмовляючись від самого поняття історії як "науки"⁴. Не вдаючись у даному разі до більш докладного викладу сучасних теоретичних підстав історіописання, сформуємо головний висновок, що випливає із роздумів істориків. Американський учений Норман Вілсон підкреслює, що історія є водночас і об'єктом, з яким щось сталося в минулому, і процесом вивчення цього об'єкта. Тому "акт узагальнення того, що сталося, запроваджує в історію рівень непевності, оскільки різні перспективи (бачення того, що сталося. – Л.З.) творять різні історії"⁵. Ще жорсткіше ставить питання сучасний німецький учений Райнер Лінднер: "Історики не роблять реконструкцій історичних світів, а значно більшою мірою створюють нові "дійсності". Джерела, через які світ, що відійшов у небуття, звертається до нас з-під пер (або друкарок комп'ютерів) істориків, дбайливо вибираються. Історики, так само як письменники і публіцисти, належать до інтерпретаційної еліти, послугами якої панівний владний режим користується передусім тоді, коли його історична або актуальна легітимність перебуває під питанням"⁶.

Не будемо оцінювати сучасні підходи до історіописання, зазначивши тільки, що фаховість дослідника минулого визначається насамперед здатністю усвідомити і подолати спокуси політичної кон'юнктури, залишаючись у межах прийнятих у сучасній науці парадигм історичної нарації. Такий обширний вступ нам потрібний, щоб перейти до визначення "внеску" істориків у формування історичної свідомості сучасних українців, змалювання стійкості історичних стереотипів, котрі за інерцією продовжують побутувати як на рівні історіографії, так і буденної свідомості.

Насамперед зазначимо, що кожна національно-державна спільнота (як і будь-яка соціальна спільнота взагалі) творить свою "легітимацийну" історію з усіма властивими їй атрибутами міфологізації (ідеалізації). Новочасна українська історія, як історія титульного народу і його державності, є не таким давнім продуктом її інтелектуальної еліти. Власне модерна концепція історії України формувалася наприкінці ХІХ ст. і остаточно легітимізувалася в творчості М. Грушевського та його послідовників⁷. Від того часу бере початок і модерна українська історіографія, одним із важливих завдань якої було формування національної ідентичності і створення підґрунтя для політичної програми молоді української нації. Подальша доля історіографії та незалежної української державності відома: Україна опинилася в складі СРСР, а національна історіографія зазнала дошкільного розгрому й опинилася під пресом уніфікованої російсько-більшовицької історичної доктрини⁸. Упродовж сімдесяти років радянська історіографія та історична освіта формували історичну свідомість українців на підставах російської великодержавно-комуністичної версії "історії народів СРСР", в якій головним телеологічним стрижнем було доведення історичної закономірності зближення і злиття насамперед "трьох східнослов'янських народів" – росіян, українців і білорусів – в єдину радянсько-російську націю.

Не кращим чином склалася ситуація в західноукраїнських землях, де після поразки ЗУНР і включення до складу Польщі українська історіографія була позбавлена можливостей інституційного розвитку (за винятком НТШ, навколо якого гуртувалися учні М. Грушевського⁹), змушена була долати значні перешкоди з боку польської влади, протистояти польським історичним концепціям, які здебільшого заперечували існування українців як окремої нації¹⁰. Проте у складі Польщі українська спільнота вирізнялася порівняно високим рівнем національної самосвідомості, творила і підтримувала українські політичні партії, громадські організації, розбудовувала кооперацію¹¹. Нівелювати національну свідомість українців західних областей України, скріплену національно-визвольним рухом 1940–1950-х років, не удалося й впродовж наступного періоду функціонування там радянської влади¹².

Після утворення незалежної України (1991) погляди багатьох українських і зарубіжних учених – соціологів, політологів, істориків – звернулися в бік новоствореної держави, оскільки тут найбільш виразно проявилася (і проявляється донині) криза соціальної ідентичності її мешканців, зумовлена попереднім історичним розвитком¹³. Проблеми формування ієрархії соціальних ідентичностей населення сучасної України цікавлять насамперед соціологів і політологів, які провадять різноманітні соціологічні дослідження¹⁴, а також й істориків, котрі більше переймаються питаннями ролі та впливу історичної пам'яті на процеси колективної й індивідуальної самоідентифікації¹⁵. Нарешті, є не такі численні спроби прослідкувати польський і російський "сліди" у процесах формування ідентичностей у сучасній Україні¹⁶.

Серед ієрархії соціальних ідентичностей національна, на думку більшості вчених, посідає особливе місце в сучасному світі, зокрема в процесі формування модерних націй і держав¹⁷. Не торкаючись дискусій із приводу національної ідентичності, зазначимо, що загалом її формування пов'язане зі станом індивідуальної і суспільної свідомості. В свою чергу, неодмінним елементом національної свідомості є спільні міфи та історична пам'ять, або, іншими словами – історична ідентичність.

Слід зазначити, що "історична свідомість" є самостійним елементом суспільної свідомості, який перехрещується і взаємодіє з іншими її складовими (політичною, етнічною, національною, правовою, моральною свідомістю тощо). Риси історичної свідомості присутні в усіх елементах національної самоідентифікації – єдиній території, спільній культурі, правових нормах, спільності господарювання. Така багатшаровість ускладнює виокремлення власне "історичної ідентичності", а саме – визначення її базових елементів. У даному випадку ми спираємося на визначення "історичної ідентичності", запропоноване львівськими соціологами – як категорію взаємозв'язку між історичною пам'яттю та соціальною ідентичністю. Її дослідження і представлення можливе на двох рівнях: як "історії згори", або варіантів офіційного і/чи неофіційного тлумачення минулого, та "історії знизу", або історичної пам'яті, що функціонує на буденному рівні¹⁸. До певної міри такий підхід пов'язаний із виділенням базових понять формування історичної свідомості, котрі пропонують історики. Йдеться загалом про те ж саме – "соціальне замовлення" і "соціальний запит"¹⁹. Із минулого добре відомо, яку роль відіграла європейська романтична історіографія XIX ст. в обґрунтуванні національних інтересів модерних націй²⁰. Проте наукова історіографія відрізняється від ідеології і політики насамперед тим, що внаслідок застосування критики відбувається деміфологізація попередньої історичної парадигми, котра в нових суспільно-культурних умовах неодмінно набуває рис міфу.

Особливість сучасного стану формування, модифікації, руйнування і набуття ідентичностей в Україні полягає в переході від одного соціального ладу і стосунків до іншого в умовах "аномальності", викликаній "запізнілим" націєтворенням²¹. Це відставання у формуванні української модерної нації було спричинене передусім історичними причинами, серед яких, як відзначають багато дослідників, не останню, якщо не визначальну роль, відіграли історичні взаємини з поляками та росіянами. Вони спричинили численні "аномалії" у формуванні етнічної, національної та історичної самосвідомості українців у різні історичні періоди. Наслідком цього став незавершений і ускладнений процес формування модерної української нації і національної свідомості у XX ст. Це дало підстави М. Рябчуку стверджувати про існування в сучасній Україні не модерної української нації, а "середньовічного протоукраїнського етнічного субстрату"²², а більшості дослідників – говорити про значну поляризацію українського суспільства, існування подвійних ідентичностей і різновекторних геополітичних орієнтацій, які становлять, з одного боку, цікавий феномен мультикультурності соціуму, а з другого – реальну небезпеку для існування самої держави. Дослідники процесів соціальної ідентифікації українського населення констатують наявність "кризи ідентичностей", насамперед національної та історичної, існування не одної, а "двадцять одної України", а в реальності – глибокого свідомісного розколу в державі²³.

Загалом усі українські і західні дослідники сходяться в оцінці кризового стану самоідентифікації населення сучасної України. Цю кризу пов'язують із особливостями, в яких відбувалося формування модерної української нації у новий час – від XVI до XX ст. включно. Для цього процесу характерні численні розриви і кризи, формування ідентичностей з орієнтацією на різні держави і народи, відмінні релігійні конфесії, різноманітні соціальні ідеології. У результаті цього, за висловом Г.Касьянова, у різні історичні епохи українській інтелектуальній еліті доводилося кожного разу заново формувати уявлення про себе як про націю²⁴. Унаслідок таких складних пертурбацій на кінець XX ст. складання єдиної модерної української нації не було завершено, а утворення незалежної України, яке кваліфікується як "подарунок долі", тільки повинно надати стимул цьому процесові²⁵.

Обставини історичного розвитку зумовили сучасну кризу соціальної, національної та історичної ідентичностей населення України, яка, на думку фахівців, характеризується різкою розколотістю (а не диференціацією!) суспільної свідомості, її атомізацією, ситуативністю, регіоналізацією²⁶. Причини такого явища цілком очевидні: з одного боку, це історична ретроспектива, а з другого – суспільно-економічні та політичні труднощі переходу від радянської системи до демократичної.

Нас цікавитиме власне історична ретроспектива і, зокрема, вплив істориків та історіографії на історичну свідомість українців і мешканців сучасної України, котрі *volens nolens* народжувалися і формувалися у різних державах і культурних системах. У результаті цього на кінець XX ст. в історичній свідомості сучасних українців (народу України) зберігаються і побутують численні стереотипи попередніх часів, внесені у свідомість у тому числі й історіографією. Внаслідок тривалого перебування українського народу в складі іншоетнічних держав (Річ Посполита, Росія, Австрія, згодом Польща, СРСР, Чехословаччина, Угорщина, Румунія) історична свідомість українців зазнала впливу історичних доктрин і концепцій, котрі формувалися історіографічною елітою інших народів.

Насамперед зупинимося на впливі конструкцій польської історіографії XIX – XX ст. Із кінця XVIII ст. польська історична думка, обтяжена ліквідацією багатонаціональної Речі Посполитої і прагненням її відновити, трактувала русинів-українців у категоріях "свійщини", визнаючи їх етнічну окремішність, але вважаючи складовою частиною "польської політичної нації". Особливо впливовими як для поляків, так і українців виявилися історичні побудови польських романтиків із школи Й. Лелевеля. Виокремлюючи специфічні риси народів ("національний дух"), польські романтики зводили їх до прадавніх спільних характеристик "слов'янства", яке робило поляків та українців близькими і братніми народами. Романтики апелювали до формування і поширення "ягеллонської ідеї", згідно з якою поляки виступали цивілізаторами і рятівниками братніх слов'янських народів від орієнтальних загарбань, а Річ Посполита асоціювалася з "бастіоном християнства". Відбудова ідеалізованої Речі Посполитої представлялася невідворотним актом "історичної справедливості". В ідеології та політиці поляки виступали захисниками поневолених народів Центральної і Східної Європи, посилаючись на своє провіденціальне посланництво (месіанізм)²⁷. У науковій літературі вже неодноразово підкреслювалося значення польського месіанізму для національного пробудження інших народів регіону, в тому числі українського. Проте месіанізм, як зазначає А. Валіцький, був "спробою створення національної свідомості поляків як багатоетнічної історичної нації... і тим самим збереження гегемонії поляків на цілому просторі давньої Речі Посполитої"²⁸.

Із розвитком українського національного руху в другій половині XIX ст. і зіткненням його з польським на теренах Східної Галичини під владою Австро-Угорщини змусило польських істориків уважніше поставитися до минулого українців. У добу позитивізму Краківська історична школа (Ю. Шуйський, В. Калінка, В. Смоленський) визнала українців окремою нацією, пов'язуючи її з козацтвом, але водночас відмовляла українцям у достатній "цивілізованості" для самостійного державотворення. Польсько-українське суперництво спричинило посту-

пове формування антиукраїнських стереотипів, в яких українці виступали нібито малокультурним, несформованим політично анархічним народом²⁹.

Апогеєм їх поширення стала польська неоромантична історіографія початку ХХ ст., коли історики майже повністю підпорядкувалися виконанню "соціального замовлення" – піднесення рівня національної самосвідомості поляків, зокрема й у протиставленні українському національному рухові в Галичині. Польські історики (С. Закшевський, В. Собеський, Т. Корзон та ін.) своїми працями сприяли поширенню негативних стереотипів "українця-гайдамаки", неосвіченого селянина, "етнічної маси" тощо. Водночас відбулося повернення до нібито призабутого ягеллонського міфу, протиставлення України та Росії й доведення історичного тяжіння першої до Польщі. Польська історіографія активно включилася в багатовекторну політичну боротьбу як із повсталою українською, так і великодержавною російською, прагнучи підготувати історично-свідомісні підвалини відбудови багатонаціональної Речі Посполитої³⁰.

Із появою наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. праць М. Грушевського, особливо томів його "Історії України-Руси", українська історіографія набула обґрунтовану з модерних позицій тогочасної історичної думки "раціональну схему" української національної історії. Її особливістю було те, що вона виникла пізніше від польської та російської й претендувала на "відрив" від них великої частки їх власного минулого. Цього не могли не помітити польські та російські історики, які тривалий час розробляли і поширювали свої версії спільного минулого, що спиралися передусім на державницьку складову. Найперші гострі дискусії М. Грушевського та його учнів відбулися з польськими вченими в Галичині щодо українського козацтва. Позиції сторін, які спиралися на одні й ті ж документи, були діаметрально протилежними: для українських істориків козацтво було творцем нової української етнічності й державності, для польських – анархічним напівзлочинським елементом, який зруйнував високоцивілізовану Річ Посполиту. Численні рецензії польських істориків на праці М. Грушевського та його учнів звинувачували українського вченого у штучному протиставленні українців полякам, неврахуванні позитивного польського культурного впливу на формування українського народу, втягнення в історію політики³¹. Напередодні Першої світової війни серед польських істориків не було жодного (можливо, за винятком Л. Василевського³²), хто б погоджувався розпрощатися з ідейним та історичним спадком Речі Посполитої. Цей факт, разом із політичною конфронтацією між українцями і поляками напередодні і під час світової війни, а потім й українсько-польської війни 1918–1919 рр., глибоко відбився на суспільній свідомості українського населення Галичини, Буковини і Волині. Його наслідком став стійкий стереотип переважання експансіоністських антиукраїнських настроїв серед основної маси поляків. Із польського боку, конфліктні ситуації у ХХ ст. та зусилля офіційної пропаганди й історіографії утвердили "козацький" стереотип українця як "різуна й анархіста" і, водночас, уявлення про особливу культурну місію та права поляків на т.зв. "кресах" – колишніх непольських землях Речі Посполитої.

Не секрет, що історичні твори і представлена у них візія минулого значно впливали на суспільну свідомість спільнот, використовувалися політиками та ідеологами для обґрунтування своїх політичних доктрин і дій. І українська, і польська історіографії не були винятком. Достатньо згадати, що для обґрунтування національно-політичних ідеологій й програм українського та польського суспільно-політичних рухів першорядну роль відіграли праці Й. Лелевеля, К. Шайнохи, М. Бобжинського, В. Собеського, Ш. Аскеназі, В. Конопчинського та багатьох інших із польського боку, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського та ін. – з українського. Ці та інші історики чимало потрудилися, щоб довести історичну необхідність і законність державницького оформлення української та польської модерних націй. Назагал їхня наукова творчість відбивала тогочасні зразки світобачення, в яких народи і нації (або стани і класи) виступали єдиними суб'єктами історії. Однак слід зазначити велику різницю між українсь-

кою і польською візіями історії цих суб'єктів: польська історіографія XIX – початку XX ст. апелювала до традицій великодержавної Першої Речі Посполитої, в той час як українська – позбавлена тоді державницьких підстав унаслідок тривалої обробки свідомості російською та польською історіографіями – до невід'ємних прав кожної нації на самостійну державність. Уже у ході формування історичної свідомості двох народів наприкінці XIX ст. і в XX ст. з'явилася серйозна "тріщина", що полягала у відмінному розумінні насамперед територіальних аспектів майбутньої незалежної державності. Польські історики формулювали проект відбудови Першої Речі Посполитої на демократичних засадах (наприклад, Й. Лелевель) в її основних кордонах на сході з включенням до неї земель, де русько-українське селянство становило основну масу населення. Українські ж історики бачили минуле українців як етносу на всіх землях їхнього компактного проживання, включаючи терени українсько-польського пограниччя. У центрі польської візії минулого/майбутнього стояла "політична нація", що сформувалася в рамках Речі Посполитої і відбудова якої вважалася завданням повернення "історичної справедливості". Українська версія історії, що формувалася у XIX ст., за умов відсутності попередньої традиції "модерної нації" прагнула опертися на відповідно пристосовану модель "етнічної нації". Обидві візії ґрунтувалися на міфологізованих картинах препарованого минулого, яке повинно було легітимізувати майбутнє.

Польська історіографія міжвоєнного періоду, яка розвивалася в умовах незалежної держави, здебільшого продовжувала поглиблювати і зміцнювати образ цивілізаційної ролі Польщі в українських, білоруських і литовських землях. Виходячи зі стану фахових знань про давню Річ Посполиту, не можна заперечувати позитивного впливу поляків і польської культури на розвиток українства в період Речі Посполитої, а також і в модерні часи, оскільки наявність численної шляхти, аристократії й інтелігенції, її зв'язки зі Західною Європою створювали більш сприятливі можливості адаптації цивілізаційних процесів. Проте політична обстановка в міжвоєнній Польщі, необхідність постійного ідеологічного обґрунтування анексії Галичини і Волині, Західної Білорусі і Віленщини сприяли поширенню й утвердженню у суспільній свідомості різних верств польського населення переконання про "історичне і цивілізаційне право" на ці землі. Не випадково, у період найбільшого загострення українсько-польського протистояння на Волині в 1943 р. у виданнях польського підпілля зазначалося: "На цих теренах багато століть поляки проживали спільно з українцями, білорусами і литовцями, котрі користувалися рівними правами і свободами і яким Річпосполита Польська гарантує повну свободу і права в культурному, соціальному і господарському розвитку"³³. Загальнодержавний інтерес безпосередньо базувався на міфологемі, витвореній польською історіографією. Хоча не бракувало й голосів фахових істориків, котрі намагалися розібратися зі складними проблемами українсько-польських відносин у минулому³⁴.

У період народної Польщі комуністична ідеологічна доктрина вплинула на певні зміни у формуванні національної свідомості, замінивши національний чинник на соціальний. Тепер історія українсько-польських взаємин розглядалася з позицій соціальної боротьби за соціалістичну перспективу Польщі та України й попередня ідеологія та політика правлячих кіл оцінювалася негативно, а українські трудящі верстви "єдналися" з польськими у боротьбі проти соціального поневолення. Така спрощена версія історичного процесу, що зберігала основні риси телеологізму і доктринерства, в умовах розвинутого інтелектуального простору Польщі не мала особливих шансів на успіх. Тому у 1960–1970-х рр. XX ст. польські комуністи намагалися поєднати соціальну і національну парадигми вітчизняної історії, зберігаючи її лінійність та еволюційність. Це дозволило значно урізноманітнити тематику студій, опрацювати проблеми і періоди, котрі виходили за межі виключно "соціалістичної доктрини", трактуючи минуле суспільство через широкий спектр ідей і соціальних груп³⁵.

Проте цензурні обмеження не дозволили польським історикам у той час займатися і друкувати студії із суперечливих питань історії українсько-польських вза-

емин. Емоційні переживання багатьох учасників цих подій зберігалися в їхній індивідуальній і колективній пам'яті. Тільки в період виникнення та діяльності польської "Солідарності" у літературі т.зв. "другого обігу" (самвидаві) з'явилися спроби оминати цензуру у висвітленні питань українсько-польських взаємин. Цьому сприяла діяльність еміграційного "Літературного інституту" і видавництва "Культура" в Парижі, які впродовж тривалого часу очолював Єжи Гедройць, а тон публікацій задавали Ю.Мерошевський і Є.Стемповський. У рамках візії перспектив поширення демократії на країни та народи Центрально-Східної й Східної Європи публіцисти "Культури" розпочали у 60-х роках ХХ ст. перегляд усталених стереотипів щодо взаємин поляків з їхніми сусідами, в тому числі українцями. Зокрема це торкалося прагнення подолати усталений стереотип про "провідну роль" поляків у протистоянні німецьким і російським інтересам, визнання права на самовизначення сусідніх народів і рівноправні стосунки з Польщею, нав'язання й розвитку контактів із різноманітними політичними угрупованнями обох народів³⁶.

У виданнях польської антикомуністичної опозиції 80-х років ХХ ст. українська тематика посіла вагоме місце. У той час вийшли друком праці Б. Скарадзінського (К. Подляського), А. Марка, М. Бара, А. Зеленьського, Я. Радзейовського, В.А. Серчика та багатьох інших, які порушували питання про переосмислення польсько-українських стосунків із урахуванням не тільки польської "рації стану", але й української³⁷. Однак, як відзначав Я. Радзейовський, переламання усталених стереотипів виявилось справою дуже складною, і люди на кшталт А.Бохенського, Є.Гедройця, Ю.Мерошевського становили малопомітну меншість серед активної частини польського суспільства³⁸. В.А. Серчик, проаналізувавши наявну польську історичну літературу, дійшов висновку, що польська історіографія знаходиться у великому боргу перед населенням у справі ознайомлення з минулим і сучасним станом українців, а політичні упередження, породжені конфліктами і тривалою антиукраїнською пропагандою, і далі впливають на суспільну свідомість поляків у напрямку їхньої "цивілізаційної вищості"³⁹. Проте перші кроки у подоланні упередженості польського суспільства щодо українців тоді було зроблено.

Щодо української сторони, то в радянський період не могло бути мови про зміну нав'язаних уявлень про "історичну експансію" Польщі на українські землі з метою поневолення українців. Більш зважені оцінки українсько-польських взаємин постали в еміграційному середовищі, хоча й діаспорна українська історіографія загалом більше уваги приділяла питанням історії ідейно-політичного розвитку українського національного руху. В еміграції вийшли друком праці М. Стахіва, Т. Гунчака, М.Демковича-Добрянського та інших, які намагалися розглядати українсько-польські стосунки з позиції неупередженого ставлення до сусідів⁴⁰. Українська еміграція на Заході продовжувала перебувати під сильним впливом різних націоналістичних організацій, у той час як помірковані ліберально-демократичні кола тільки згодом набули сили. Зокрема щодо поширення серед українських еміграційних істориків і публіцистів нових ліберально-демократичних ідей велику роль відіграв І. Лисяк-Рудницький, історико-політологічні нариси якого подали добрий приклад інтелектуального підходу до історії українсько-польських відносин без покладання односторонньої вини за конфлікти на одну зі сторін, усвідомлення українцями і поляками історичного тягаря, який продовжує впливати на свідомість і загрожує відродженням "старих ідей і спокус"⁴¹.

З утворенням незалежних України і Польщі обидві історіографії звернулися до занедбаної і забороненої через політичні обставини українсько-польської проблематики. 90-ті рр. ХХ ст. характеризувалися справжнім "бумом" зазначеної тематики. І в Україні, і в Польщі з'явилися друком сотні публікацій, присвячених українсько-польським взаєминам у ХХ ст., передусім проблемам конфліктних ситуацій, проводилися десятки наукових і громадських конференцій. Їхнім стимулом було прагнення спокійно розібратися з нагромадженими "білими плямами" і поставити всі крапки над "і". Простіше це було зробити стосовно більш давніх подій, складніше – щодо новітніх, зокрема українсько-польського конфлік-

ту на західноукраїнських землях років Другої світової війни, який протягом тривалого часу замовчувався або подавався у викривленому світлі. Для багатьох сучасних поляків він і нині залишається символом "геноциду" проти польського народу, здійсненого українськими націоналістами⁴².

У зв'язку зі зміною післявоєнних кордонів Польщі і великими депортаціями польського населення, у тому числі з західноукраїнських теренів, серед частини поляків віджили "ресентименти" стосовно "втраченої батьківщини". Вони додали емоційної сили стереотипам про "історичні креси" Речі Посполитої. У численній публіцистиці та деяких історичних працях проходила романтична ідея "кресів" – давніх земель Речі Посполитої, заселених українцями, білорусами і литовцями, – котрі представлялися "втраченим раєм", який необхідно повернути⁴³. На думку відомого французького дослідника історії Польщі та України Данієля Бовуа, з літературних та історичних праць міф "східних кресів" перетворився на архетип польської національної свідомості і політичної культури останніх двох століть. З особливою силою цей міф віджив у польській мемуарній літературі і публіцистиці після 1989 р., коли з'явилася можливість тисячам поляків, депортованих після Другої світової війни зі східних теренів колишньої II Речі Посполитої, висловити свою біль за втраченою вітчизною. Очевидно, що жоден аргумент факхових істориків стосовно оманливості "рожевого" представлення минулої ситуації на цих землях не промовляв до емоційної свідомості "кресов'яків". За висловом того ж Д.Бовуа, в такому випадку люди не потребують "історичної правди", їм потрібні "маски, щоб усправедливлювати свою поведінку, щоб накидати її іншим, ілюструвати якісь засади, гоїти рани, сублімувати обман"⁴⁴. Цікаво відзначити, що на противагу ідеалізованій візії "кресів" у польській історіографії і публіцистиці, українська література зображувала ситуацію на цих землях виключно у "чорному" конфронтаційному кольорі. З іншого боку, такий емоційний ресентимент поляків викликав серед частини українців, насамперед західного регіону, реанімацію страхів щодо можливих "претензій" Польщі на ці терени, а справи відновлення польських поховань і культурних пам'яток – як спроби відновити тут "польську присутність".

Стійкі стереотипи минулих епох продовжували, а часом і продовжують функціонувати – якщо не на офіційному та історіографічному рівнях, то на побутовому – серед значної частини населення. Про їх збереження серед поляків свідчать матеріали соціологічних опитувань, які дають уявлення про дуже повільне зникнення застарілих уявлень пересічних поляків про українців. Так, цілком репрезентативне соціологічне дослідження серед поляків, проведене польським Інститутом публічних справ у 1993–2000 рр., дало цікаві результати. У цілому за цей період антипатії поляків до українців зменшилися, а симпатії зросли. Проте в емоціональному плані все ще 50% поляків негативно налаштовані до українців, 12% позитивно і 38% нейтрально. Серед інших народів, до яких поляки ставляться із симпатією, українці перебувають лише на восьмому місці (показник 3,19 за методикою визначення індексу ксенофобії, запропонованою Еморі Богардусом), поступаючись росіянам (3,09), білорусам (3,01), австрійцям (2,71), чехам (2,28), словакам (2,26) та ін. Нарешті, серед перешкод українсько-польського зближення на першому місці поляки називають "історію" (понад 30%) і лише потім – національний характер, культурні відмінності тощо⁴⁵.

Здавалося б, що в історичній свідомості українців повинні існувати подібні усталені стереотипи щодо поляків. Проте ситуація виглядає зовсім інакше. Проведені дослідження засвідчують швидше позитивне, ніж негативне сприйняття Польщі і поляків у сучасній Україні. За даними того ж польського Інституту справ публічних, який у 2000 р. підготував рапорт "Польща – Україна: взаємний образ", 50% українців мають цілком позитивний образ Польщі, ще 39% – нейтральний і лише 11% – негативний. Важливо підкреслити, що цей образ назагал сформований сучасними подіями. Тільки у 7% українських респондентів він асоціюється з історією, ще у 9% – з українсько-польськими стосунками. Натомість

77% українських респондентів вважають, що нинішні взаємини між українцями і поляками "дуже добрі" або "швидше добрі", у той час як лише 4% вважають їх "швидше поганими"⁴⁶.

Цікаво зазначити, що у західних областях України, де населення вирізняється високим рівнем етнопатриотичної свідомості і водночас настороженим ставленням до Польщі та поляків (свідченням цього були подражливі справи польських військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові, оцінка Волинської трагедії 1943 р. та ін.), ставлення до західного сусіда було більш позитивним, аніж у цілому по Україні. Проведені у Львові у 2000–2003 рр. соціологічні опитування на досить представницькій вибірці показали, що населення тут загалом доброзичливо ставиться до західного сусіда. У 2000 р. аж 93% опитаних львів'ян висловили "цілком позитивне" або "швидше позитивне" ставлення до поляків, що становить значно вищий показник від середнього по Україні, в той час як "швидше негативно" і "цілком негативно" – лише близько 4%. Цікаво, що за даними опитування в липні 2003 р., коли відбувалися основні події, пов'язані з вшануванням жертв Волинської трагедії, число негативних відповідей львів'ян на те ж саме питання зросло до 9,3%, а позитивних – зменшилося до 82,3%⁴⁷. Але й ці показники дають уявлення про загалом доброзичливе ставлення львів'ян до західного сусіда. Відповіді на питання про причини такого стану суспільної свідомості сучасних українців треба шукати в іншому місці. І ними є проблема східного сусіда України.

Відомо, що значна частина земель з українським населенням від XVII ст. входила до складу Російської держави, згодом імперії, зберігаючи свій автономний статус (Гетьманщини). Наприкінці XVIII ст. і початку XIX ст. до Росії були приєднані й терени, які раніше належали Речі Посполитій. Приблизно у той же час відбувалося формування російської державницької ідеології. Тоді Україна (Малоросія) ще існувала і сприймалася як територія з "виразною історичною фізіономією", відмінною від Росії, яка у свідомості освічених сучасників асоціювалася із "уламками" Київської Русі⁴⁸. Проте ще з початку XVIII ст., коли Петро I посилено шукав ідеологічне обґрунтування існуванню імперії, підстави російської державницької доктрини були закладені саме в працях тогочасних дворянських істориків – О.І. Манкієва, В.Н. Татищева, М.М. Щербатова, І.М. Болтіна та ін. Їхні праці задали тон і напрямок наступній російській історіографічній традиції XIX і XX ст., що нерозривно пов'язувала історію Росії з історією самодержавства, виводячи його по прямій лінії від Рюриковичів і Київської Русі й тягнучи без перерви до Петра I⁴⁹. Завершений вигляд "державницька" концепція історії Росії як історія монархічних правлень знайшла відображення у дванадцятитомній "Истории государства Российского" М.М. Карамзіна. Її публікація (1818 р.) збіглася з формуванням модерної російської нації і значно вплинула на тогочасну освічену публіку. Стрижневою ідеєю твору історика було переконання, що "Росія засновувалася перемогами та єдиноначальством, гинула від різновладдя, а рятувалася мудрим єдиноначальством"⁵⁰. М.М. Карамзін сприйняв загальну схему російської історії, розроблену істориками XVIII ст., про виникнення самодержавства у Київській Русі та її продовження по прямій лінії у Московській державі, а потім і Російській імперії.

Уже російські історики XIX ст. (С.М. Соловйов, П.Н. Мілюков) критикували "ненауковість" історичної схеми М.М. Карамзіна, підкреслюючи її підпорядкування політичним цілям російської монархії⁵¹. В умовах поширення романтизму з його посиленою увагою до народу як носія традиційних історичних цінностей виникла потреба "віднайдення" й обґрунтування іншого неодмінного складника російської історії – російського етносу (народу). Цю місію в рамках офіційної історіографії виконав перший керівник заснованої у Московському університеті кафедри російської ("русской") історії М.П. Погодін, за спиною якого стояв тодішній міністр народної освіти граф С.С. Уваров – творець ідеології "офіційної народності", яка повинна була поєднати два вже міцно включених чинники російської історичної доктрини – самодержавство й православ'я – з третім – "народністю". Залучивши деякі нові лінгвістичні й фольклорні матеріали, М.П. Погодін допов-

нив схему спадкоємності самодержавної влади від Київської Русі до Російської імперії теорією "етнічної спадкоємності" населення Київської й Московської Русі шляхом переміщення населення з Києва на Волгу та Оку, усунувши малоросів-українців із числа мешканців давнього Києва⁵². Таким чином, офіційна історія Росії виключала русинів-українців з історії взагалі, а сама перетворювалася на цілком великодержавний проект.

Подальші студії історії Росії знайшли розвиток у працях російських слов'янофілів (К.С. Аксаков, І.В. Киреевський, О.С. Хом'яков), котрі зробили наголос на єдиній "народності" й православ'ї, що ґрунтувалися на "слов'янській" історичній спадщині і визначали особливий історичний шлях Росії, відмінний від європейського Заходу. Вони ще більше цементували єдиний "русский" народ як особливий феномен культурно-релігійної єдності, стверджували ідею унікальності "східно-слов'янської" цивілізації. Але цей народ залишався "державним народом", окресленим за ознакою "народного організму" (особливостей духовного складу) і релігії⁵³.

Проте серед слов'янофілів не було фахових істориків, які б користувалися поважним авторитетом в наукових колах. Дальший розвиток концепції російської історії був пов'язаний із творчістю С.М. Соловйова, автора 29-томної "Истории России с древнейших времен" (1851–1879 рр.), який працював під значним впливом позитивістських ідей. Тим не менше в основу історичного процесу він поклав державу в її взаєминах із "народним життям", хоча й не прив'язував першу до самодержавства. На відміну від попередників, С.М. Соловйов розпочинав російську державність від Московського князівства, яке, на його думку, стало пристанищем для втікачів із пристєпових районів і вузловим пунктом "збирання руських земель". Південно-Західна Русь, що постійно піддавалася набігам і грабункам кочівників, не могла стати базою для створення централізованої держави; ця місія припала Північно-Східній Русі. Історик конструював схему природно-географічного і політичного тяжіння усіх русичів до Москви і, тим самим, зміцнював давню ідею "Москва – третій Рим, а четвертому не бувати", створював "наукові підстави" для обґрунтування закономірності виникнення та існування єдиної "східно-слов'янської" держави⁵⁴. По суті, не дивлячись на більш критичне ставлення до джерел і оволодіння тогочасними методологічними підходами, дослідник підтверджував і зміцнював усталені координати російської історії як історії всіх "східних слов'ян", об'єднаних в єдиній Російській державі. Україна в трактуванні С.М. Соловйова була проблемою "українського становища Росії" як "європейської окраїни, або України з боку Азії"⁵⁵.

Подібні погляди на різний лад розвивали й інші історіографічні школи Росії в ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Спробував подолати цю одноманітність один із найвпливовіших російських істориків В.О. Ключевський. На рівні тогочасних здобутків соціальних наук він запропонував "історичну соціологію" як вивчення різних, змінюваних одна одну форм "історичного співжиття" людських спільнот ("обществ")⁵⁶. Проте й у В.О.Ключевського чітко простежувалося прагнення через "колонізацію" східними слов'янами східноєвропейської рівнини довести факт поступового формування єдиного "русского" народу ("історія Росії є історією країни, яка колонізується"⁵⁷) впродовж VI–ХІХ ст. як закономірний наслідок суспільних процесів. Він був змушений констатувати, що після "запустіння" Київської Русі з ХІІ ст. відтік її населення йшов у двох напрямках – на Захід і Північний Схід, у результаті чого почали формуватися "малоросійське та великоросійське племена", котрі однак були "гілками" одної "русской" народності⁵⁸. Далі історик пов'язував процес формування великоросійської народності з Московською державою та витвореним у ній новим типом суспільних відносин – абсолютною монархією, а також "збиранням" "розсипаних частин Руської землі". Таким чином, Ключевський не бачив жодних підстав (окрім особливостей політичного розвитку "малоросів" у різних державах) для формування окремої української народності. А враховуючи високу ерудицію і літературний стиль праць цього історика, вплив його творів на суспільну свідомість був дуже значним. Достатньо сказати, що наступна радянська історіографія черпала ідеї і факти із його численних праць.

Радянська версія історії України сформувалася не відразу, пройшовши кілька етапів еволюції. Важливим фактором її складання на початковому етапі "радянської" України було те, що більшовицька партія, яка захопила владу в Росії у листопаді 1917 р., а згодом окупувала й Україну, не могла не рахуватися з потужним українським національно-визвольним рухом, який проявився у створенні УНР і зростанні національної свідомості населення останньої. Це спонукало більшовицьке керівництво Москви піти на створення формально незалежної УСРР, обмежившись її політичним підпорядкуванням⁵⁹. У 1920-х роках більшовицький пропагандистський апарат ще не міг запропонувати нових підходів до минулого України, обмежуючись поширенням праць класиків марксизму-ленінізму, нагромадженням документів про революційні події 1917–1920 рр., критикою "буржуазних" та "імперіалістичних" зазіхань на новостворену державу робітників і селян – СРСР. Історична література, яка з'являлася друком у той час, була сповнена "викривальних" інвектив на адресу "української буржуазно-націоналістичної контрреволюції", діячів УНР тощо⁶⁰. Справа дещо поліпшилася у 1921 р., коли УАН було перейменовано в Всеукраїнську Академію наук (ВУАН), а в її складі було створено історично-філологічний відділ з численними історичними комісіями та установами. Діяльність останніх значно поживилася після повернення в Україну М.С. Грушевського (1924 р.) й очолення ним науково-дослідної кафедри історії України ВУАН⁶¹.

Проте розвиток історичних студій, незалежних від правлячої партії, не влаштував більшовицьке керівництво, яке у 1930-х роках вчинило справжній розгром української культури, гуманітарних наук та історіографії за звинуваченням у "буржуазному націоналізмі" і "контрреволюційній діяльності", а фактично – за спроби віднайти своєрідність історичного й культурного розвитку українства⁶². Було розпочато керування з Москви жорстку централізацію управління наукою і культурою, повне їх підпорядкування потребам правлячої компартії. Історія опинилася в епіцентрі конструювання нової версії минулого всіх народів СРСР, версії, яка повинна була забезпечити формування свідомості людини майбутнього комуністичного суспільства.

Історію треба було переписати на нових "методологічних засадах", а фактично – під диктат компартійних ідеологів, виходячи зі сталінської вимоги створення "історії СРСР" як "збирання земель навколо історичної Росії"⁶³. Зразки такої штучно сконструйованої історії створювалися в Москві і були обов'язковими схемами для істориків союзних республік. Перші ластівки нової конструкції знайшли відбиття в працях з історії СРСР, написаних і розтиражованих наприкінці 1930-х і в 1940-х рр. А.В. Шестаковим, Б.Д. Грековим, С.В. Бахрушиним, А.М. Панкратовою, М.В. Нечкіною та ін. У розробці нової схеми історії активну участь взяли й українські історики, зокрема К.Г. Гуслистий і М.Н. Петровський⁶⁴.

У схемі історії народів СРСР було покладено дещо модернізовану до вимог марксизму-ленінізму схему історії Росії, розроблену російською історіографією у XIX – на початку XX ст., в якій зростання і зміцнення російської державності представлялося запорукою цивілізаційного ("прогресивного") поступу всіх народів на шляху до соціалізму й утворення СРСР. Українці у цій конструкції з'являлися на історичній арені лише в XVI–XVII ст. як наслідок роз'єднання єдиного "давньоруського" народу, утвореного на основі "східнослов'янських племен". Натомість історія Росії брала свій початок від Київської Русі і знаходила логічне завершення в утворенні СРСР⁶⁵. Надалі скомпонована таким чином схема історії СРСР увійшла в усі шкільні і вузівські підручники з історії СРСР, а потім і УРСР. Характерно, що опублікований 1953 р. синтез історії Української РСР, підготовлений ученими Інституту історії АН УРСР у тісному "співробітництві" і при допомозі" російських дослідників, відкривався "методологічною" констатацією: "Український народ має свою багатовічну героїчну історію, нерозривно зв'язану з історією великого російського народу та інших народів нашої Батьківщини... Український народ разом з російським і білоруським народами вийшов з єдиного ко-

рення древньоруської народності, зв'язаний з ними єдністю походження, близькістю і спільністю історичного розвитку, завжди прагнув до возз'єднання з братнім російським народом"⁶⁶. Далі розвивалася версія про постійне гноблення українського народу польськими й іншими "загарбниками" і "панами" та закономірне возз'єднання з Росією у 1654 р. Фактично повторювалася (з певними корективами "класової боротьби") схема історії Росії у виданні С.М. Соловйова і, особливо, В.О. Ключевського. Через усю схему проглядала ідея майбутньої асиміляції українців з "єдинокровним" російським народом як діалектичне повернення до "древньоруського" стану. Радянська державність проголошувалася спадкоємцем великодержавної російської, одягнутої в "шати марксизму", яка міфологізувалася як єдиний спосіб досягнення "царства соціальної справедливості"⁶⁷.

Розроблена у сталінські часи концепція історії СРСР та УРСР упродовж кількох поколінь втлумачувалася у свідомість громадян країни рад через освіту, масовану пропаганду, культуру. Зміни у загальній концепції історії СРСР, що відбулися у 1960–1980-х роках, лише підфарбовували зазначену схему. Серед цих змін заслуговує на увагу відзначення 300-річчя Переяславської ради та передача Криму до складу УРСР у 1954 р. Слід зазначити, що ще у 1920-х і навіть 1930-х роках Переяславська рада оцінювалася радянськими істориками як "гірший варіант розвитку подій". Але невдовзі ця оцінка була замінена на іншу – "найменше зло", а тоді – на "найбільше добро"⁶⁸. Після Другої світової війни з легкої руки Сталіна російський народ "висунувся" на "найвизначніший народ" серед інших народів СРСР, а ці останні "розподілялися" за відповідним порядком. За таких умов відзначення 300-річчя Переяслава давало українцям можливість стати "старшим" серед інших "молодших" братів росіян, але в перспективі відкривало обрії повної асиміляції у "триєдиному російському народі".

Польська версія відновлення "політичної нації" Речі Посполитої, в якій русинам-українцям відводилася певна самостійна роль "доростаючого немовляти", у ХХ ст. була майже повністю витіснена з історичної свідомості українців. Більше того, і російська, і почасти українська історіографія доклали чималих зусиль, аби повністю скомпрометувати державницьку візію польського минулого, звинувачуючи поляків у "анархізації" державності (Речі Посполитої) внаслідок панування феодального класу, загарбницької експансії на українські, білоруські та російські землі тощо. У цьому плані радянська історіографія продовжила і використала слов'янофільську версію російської історичної науки кінця ХІХ і початку ХХ ст., в якій міцно утвердилися ідеї непримиренної ворожості історичного розвитку греко-слов'янського і романо-германського світів: другий світ був не властивий слов'янському духу й провадив до загибелі. При цьому найчастіше посилювалися на приклад Речі Посполитої. Один із провідних російських славістів того часу київський історик Т.Д. Флоринський у 1911 р. писав, що "Польща, залишаючись слов'янською, зробилася водночас членом романо-германської родини народів... Звідси неминучий, наповнений внутрішніми суперечностями, ненормальний хід всього історичного життя поляків, що приніс їм довгий ряд нещаст'я і не відповідав інтересам усього іншого слов'янства"⁶⁹.

Радянська візія історії Росії та України стала не тільки підставою ідеологічної обробки населення СРСР, а й нарізним каменем усієї політики центрального московського керівництва в Україні, спрямованої на "інтернаціоналізацію", а фактично денационалізацію українців. Вона проявилася у демографічній, економічній, соціальній і культурній політиці компартійних провідників, яка скеровувалася на послаблення національної ідентичності українців, їхнє розпорошення по неозорих просторах СРСР із одночасним переселенням до України росіян та представників інших національностей Союзу, русифікацію освіти, науки, культури, засобів масової інформації тощо⁷⁰. Ідеологічним підґрунтям денационалізації став новий післявоєнний пропагандистський винахід – радянський патріотизм, який за наявності головного "історичного постулата" про культурну та політичну вищість російського народу перетворювався на охоронний російський патріотизм, так само як й ідея

формування "нової історичної спільності" – радянського народу. Тривала пропаганда компартійного апарату залишила помітний слід у суспільній свідомості населення СРСР, сформувала новий тип соціальної ідентичності – радянський.

Радянська ідентичність, що мала нібито позаєтнічні й позанаціональні риси, цілком відповідала потребам використання людського потенціалу для здійснення прискореної модернізації СРСР і перетворення його на світову державу. При цьому одним з базових компонентів формування "радянського народу" залишався усталений з російсько-імперських часів конструкт "трьох східнослов'янських народів" – росіян, українців, білорусів, у якому всі вони протиставлялися "загниваючому" Заходу з його "капіталізмом" і католицизмом. Крім того, як до II світової війни, так і після неї Москва проводила цілеспрямовану політику переселення в Україну здебільшого російського етнічного населення, яке скупчувалося в окремих регіонах, переважно на Сході і Півдні⁷¹. Політика радянського керівництва всіляко заохочувала асиміляцію етнічних українців у російському середовищі, що спричинило появу т.зв. "адаптованих", "окультурованих" (терміни Б. Кравченка) й асимільованих етнічних українців, котрі поступово переходили на російську мову у буденному спілкуванні, а згодом й ідентифікували себе як росіяни або "радянські люди"⁷².

Тому однією зі специфічних проблем сучасного етапу українського націєтворення і самоідентифікації є етнокультурна, в тому числі мовно-лінгвістична біполярність, яка відбиває традиційні історичні соціокультурні і зовнішньополітичні орієнтації, про які йшлося вище. Окрім 8,3 млн. етнічних росіян (2001 р.) є ще значна частина російськомовних українців, а загалом російська мова посідає значно більші позиції, ніж це виглядає з офіційної статистики. За даними соціологічного опитування 2001 р., у цілому по Україні українську мову вважали рідною 60% респондентів, але розмовляли нею в родині лише 37%⁷³.

Особливою "екзотичною" групою населення України залишаються ті її громадяни, котрі обирають соціально-політичну ідентичність "радянських людей". Таких осіб, за матеріалами соціологічних опитувань 2000 р., виявилось в Україні понад 12%⁷⁴. При цьому означений вибір соціальної ідентичності здебільшого збігається з орієнтацією на комуністичну ідеологію її носіїв та регіональним розміщенням – його інтенсивність зменшується в напрямку зі Сходу на Захід (див. таблицю 1⁷⁵).

Таблиця 1.
Рангування регіонів за "радянською ідентичністю" населення та показники його прихильності до комуністичного напрямку в політиці

Đàñ í	Í ò òí ã p b ò ù ñáá ç òààÿí ñüèè è èp àüì è (%)	Í àààp òù ï áðáààá è ï óí ñòè-í ï ï ó í àí òÿí ó (%)
ÀÐÈòèì	28,25	17,04
Ñòáí èé	25,17	28,76
Í ãàáí íí -Ñòáí èé	19,39	23,55
Í ãàáí í èé	13,04	19,20
Óèðàá à á ò'èí ï ó	12,52	16,74
Í ã' àí í -Ñòáí èé	11,07	17,62
Èèñ	9,75	11,02
Í ã' àí èé	6,72	16,79
Óáí òðàèü èé	6,67	20,28
Í ã' àí í -Çàòáí èé	5,15	11,00
Í ãàáí íí -Çàòáí èé	4,83	7,06
Çàòáí èé	2,17	0,72

Проблеми самоідентифікації населення України чітко накладаються на окреслені вище регіони, які в основному збігаються з їх історичною долею. Захід через історичні причини виступає більш етнічно сконсолідованим, Схід (і Південь)

ще відчуває на собі впливи "малоросійської" і "радянської" ідентичностей, Центр займає проміжну позицію між ними, схиляючись до "русько-української" історичної спадщини. За даними опитування, проведеного 1999 р. службою "Соціс-Геллап", були отримані цікаві результати про ідентифікацію своєї "батьківщини" мешканцями України: на Заході 84% респондентів назвали нею Україну, в Центральній Україні – 64%, на Сході – 35%, решта опитаних в усіх регіонах віддала перевагу регіональній приналежності або ідентифікували себе з СРСР⁷⁶.

Ситуацією, що склалася в сфері суспільної свідомості мешканців сучасної України, повною мірою прагне скористатися політична еліта Російської Федерації. У її свідомості, як і в уявленнях більшості етнічних росіян, продовжують функціонувати стереотипні структури історичної великодержавності, "особливої місії" серед інших народів, покликання Москви зберегти єдність і підпорядкованість слов'янських і неслов'янських народів колишнього СРСР із метою відстояти і захистити "особливий" "євразійський" шлях розвитку насамперед Росії як протиставлення західному і східному цивілізаційним викликам. У політиці ці наміри проявляються у намаганнях втручатися і керувати суспільними процесами у пострадянських державах, вважаючи цей регіон "сферою своїх життєвих інтересів". А "українське питання" для багатьох сучасних росіян має особливе значення: поширювані і втлумачувані впродовж століть міфи "східнослов'янської єдності", "єдиного "давньоруського народу"", "нової спільності – радянського народу" залишили дуже глибокий слід у їхній соціальній пам'яті – українці у ній одноznaczно виступають російським субетносом⁷⁷.

Після розпаду СРСР російська політична й інтелектуальна еліти провадять пошук нової національно-політичної міфології, яка б змогла об'єднати росіян та інші народи і зберегти державу в її новому вигляді, а ще краще розширити за рахунок, принаймні, України та Білорусі. У численній політичній і публіцистичній літературі, яка з'явилася в Росії за останні роки, багато уваги приділено прогнозам майбутнього розвитку в геополітичному вимірі. У ній домінують міркування про особливу роль та місію Росії серед інших народів у її протиставленні як Заходу, так і Сходу, творення нового "євразійського" простору, який відбиватиме специфіку "російського менталітету". Однак спроби сформувати новий національний міф чомусь постійно зводяться до пошуку його складових у минулому – великодержавності, консерватизмі, православ'ї. Більшість російських політиків та інтелектуалів небезпечно близько підходять до реанімації старих ідеологічних схем у намаганні знайти стимули для відновлення колишньої імперії. Один із відомих російських суспільствознавців А. Кольєв у книзі "Політична міфологія: реалізація соціального досвіду" (2003 р.) відверто пише: "Завдання російської національної ідеології – сформувати програму переходу від нинішнього мракобісного стану країни до нової імперії". І далі він уточнює, що "основоположні моменти російської імперської ідеології" – це "консерватизм (традиціоналізм, русизм, корпоративізм, технократизм) і реваншизм (оптимізм, культурний і технологічний експансіонізм, мілітаризм)"⁷⁸.

Показовим фактом збереження ідеології великодержавності у російському інтелектуальному просторі є поява у 2003 р. колективної праці провідних суспільствознавців науково-дослідних інститутів Російської академії наук під редакцією М.П. Шмельова "Росія між Заходом і Сходом: мости у майбутнє", в якій автори майже однотайно стривожені перспективою втрати Росією статусу "великої держави", що неодмінно призведе до її фрагментації і перетворення у сировинний придаток ЄС і Китаю. Із тексту книги випливає, що, аби зберегтися як єдина держава, Росія приречена стати "третьім полюсом" майбутнього багатопольосного світу, "посісти місце одного з головних центрів економічного і політичного впливу у новому столітті". У зв'язку із цим чітко простежується "євразійський" характер розмірковувань авторів, відбитий у книзі: "Росія завжди була й залишиться Європою, хоча й особливою Європою: неспокійною й малопередбачуваною, у багатьох відношеннях відсталою, з величезним, але поки що слабо використовуваним при-

родним та інтелектуальним потенціалом, зі своїми специфічними, часом самопримушуваними інтересами на периферії азійського континенту та в інших регіонах світу – і все-таки Європою”⁷⁹.

Усі ці претензії на виключність російського минулого і майбутнього реалізуються у зовнішньополітичній доктрині сучасної Росії, яка вважає країни “ближнього зарубіжжя” сферою своїх життєвих інтересів і залишає за собою право втручатися у справи цих країн із метою “захисту інтересів російських громадян”, а також у постійному експорті свого культурного та інформаційного продукту в країни пострадянського простору, щоби зберегти і зміцнити там російські впливи, підживити підважені стереотипи колишньої російсько-радянської єдності, створити ілюзії відновлення “нового” об’єднання принаймні “східнослов’янських народів”, яке нібито стане для них незрівнянним благом у порівнянні з альтернативною інтеграцією в Європейському Союзі.

Сучасна російська історіографія також із великими труднощами позбувається (чи позбувається?) старих схем великодержавного історичного міфу. Характеризуючи стан російської історіографії, один із провідних російських істориків А.М. Сахаров відзначав, що на зміну попередній ідеології тоталітарної держави, які представляла собою “сурогат з марксистських ідей, імперських традицій, самодержавної амбіціозності, революційного месіанства, утопічних обцинних ілюзій, вбогої гордості неосвічених правителів і мас”, прийшов такий самий “страшний гібрид”, в якому перемішалися ті самі ідеї. На такому тлі відбувся ренесанс цивілізаційних підходів, серед яких популярність здобули не стільки західні автори (О. Шпенглер, А. Тойнбі), скільки вітчизняні, зокрема слов’янофільські побудови В.І. Ламанського зламу ХІХ ст. і ХХ ст. із його концепцією “світів минулого – сучасного – майбутнього” (минулий світ – азійський, сучасний – романо-германський, майбутній – греко-слов’янський), а також теорій євразійства, оновленою пасіонарними візіями Л.М. Гумільова⁸⁰. Подібні історіософські схеми певною мірою компенсують уражені великодержавні почуття більшості росіян.

Не сталося помітних змін у загальній схемі історії Росії, яка надалі здебільшого ґрунтується на давніх стрижневих засадах – становленні російської багатонаціональної державності по прямій лінії від Київської Русі до сучасної Російської Федерації. І хоча в сучасних вузівських підручниках, що з’явилися в Росії за останнє десятиріччя, простежуються певні методологічні відмінності, незмінною залишається загальна схема “русской” історії від ІХ до ХХ ст., в якій не залишається місця “неісторичним” народам, зокрема українцям. Так, в історії Росії за редакцією М.І.Павленка збережено марксистський підхід із наголосом на “продуктивній діяльності народних мас”, соціальної боротьби і особливій ролі держави⁸¹. Зрозуміло, що події 1654 р. тут подано як “возз’єднання України з Росією” внаслідок соціального, релігійного і національного гноблення українців панам Речі Посполитої та їх прагнення до об’єднання з “братнім російським народом”. Після цього українці більше не з’являються на сторінках цього двотомного видання⁸²: в центрі уваги російська державність і соціальні рухи.

Не позбавлений усталених стереотипів російської історіографії і цікавий синтез, підготовлений Інститутом російської історії РАН за редакцією її директора А.М. Сахарова⁸³. Його автори прагнуть розглядати історію Росії в “територіально-хронологічному і тематично-цивілізаційному” плані та в органічному зв’язку з “усім світовим історичним процесом”, кладучи в його підстави поняття “прогресу”, яке полягає у “вдосконаленні якості життя людей”⁸⁴. Фактично йдеться про соціально-культурну історію у виданні французької школи “Анналів”. Проте Давньоруська держава у цьому виданні, за традицією, трактується як “русская”, а проблема етнічного складу її населення старанно приховується за знайомою вивіскою “східнослов’янського народу”. Дійсно, автори вдало характеризують становлення державності, соціальні стосунки, культуру і побут її населення та інші питання, змальовують відмінну історичну долю Південної та Південно-Західної Ру-

сі, починаючи із XIII ст. Подальша історія Росії пов'язується з утворенням російської "національної держави з центром у Москві" та її поступовим перетворенням у імперію. Знову ж події середини XVII ст. представлені як закономірний акт "возз'єднання України з Росією" внаслідок визвольної боротьби українського народу проти польського засилля, а "російська держава не тільки повернула свої попередні володіння, а й прийняла у свій склад братній український народ"⁸⁵.

Таким чином, відбулося й повернення до усталеного стереотипу російської історіографії та політичної міфології. Не випадково творцеві російської імперії – Петру I у книзі присвячено п'яту частину у складі шести розділів, а його територіальні завоювання кваліфікуються як "самовіддане, несамовите служіння Росії, Вітчизні, Російській державі"⁸⁶. Зрозуміло, що дії Івана Мазепи і його прихильників виглядають як "зрада" Петра I та "українського народу". Далі українці рідко з'являються на сторінках видання, наприклад, під час поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст., коли приєднання Правобережної України до Росії означало, на думку авторів, "здійснення їхніх сподівань"⁸⁷. У XIX ст. автори зауважили польський національний рух, боротьбу кавказьких народів, але не помітили українського національного руху. Він проявився тільки у 1917 р. зі створенням Української Центральної Ради і боротьби за самостійність України, а також у процесі громадянської війни, яка завершилася встановленням радянської влади⁸⁸. Подальша доля України практично розчинена в історії центрального партійно-державного апарату СРСР.

Таким чином, у російській історіографії не помітно якихось суттєвих змін у трактуванні історичного шляху України та українців: вони надалі сприймаються переважно як "відгалуження" єдиного в минулому "руського" народу. Малоросійський синдром (Мала Русь) продовжує чинити потужний вплив на свідомість сучасних росіян (а також українців). Спроби ж узгодити і розмежувати історію України з історією Росії на фаховому рівні зустрілися з великими труднощами, про що свідчили численні наукові конференції, що пройшли в обох країнах у 2001–2003 рр. На них обидві сторони були змушені свідомо чи неусвідомлено відстоювати державницькі візії минулого, котрі тяжко надавалися до узгодження⁸⁹.

Ситуація, що склалася в суспільній свідомості більшості сучасних росіян, відбиває процес утрудненого "процання" зі стереотипами відносно України та українців. За даними репрезентативних соціологічних опитувань, що проводилися відомим Левада Центром у Москві (Центр Ю.Левади) у 2001–2005 рр., зберігалася в основному стабільна картина ставлення росіян до України: тільки близько 7% респондентів оцінювали стосунки між Росією та Україною як дружні, ще 18% – як добросусідські, 33% – як нормальні, натомість 36% – як прохолодні або напружені. Цікавими виявилися й відповіді росіян на питання про історичного правонаступника Київської Русі: 32% вважають ним Росію, ще 45% – Росію та Україну і лише 14% – Україну⁹⁰.

Ці ж історичні стереотипи продовжують зберігатися і серед частини сучасного українського населення. Соціологічні опитування, що проводилися в Україні у 1994–2004 рр., показали збереження і навіть певне збільшення прихильників зближення з Росією та Білоруссю: у 1997 р. серед опитаних таких було 53,6%, у 2004 р. – 62,8%⁹¹. За даними всеукраїнських соціологічних опитувань, представлених фондом "Демократичні ініціативи", які були проведені за методикою визначення індексу ксенофобії, запропонованою Еморею Богардусом, найбільшою довірою серед українців користуються росіяни (індекс 2,25), далі йдуть білоруси (2,77) євреї (3,92), поляки (4,75), натомість гірше ставлення – до американців (4,8), німців (4,81), румунів (5,15), циган (5,6) і т.д.⁹² Ці показники свідчать, що у свідомості багатьох українців ще зберігаються стереотипні уявлення про інші народи, котрі поширювалися в СРСР, де найближчими вважалися "братні" росіяни і білоруси, а всі інші були "більш чужими".

Проте, якщо взяти до уваги інші аспекти ставлення українців до питань зовнішньої орієнтації населення України, то картина виглядатиме дещо інакше. Так, серед найважливіших партнерів України тільки 49,9% українських респондентів

бачать Росію; майже третина українських респондентів бачить загрозу військового конфлікту з Росією (32,1%). У той же час, наприклад, загрозу з боку Польщі для України вбачає лише 3% опитаних українців⁹³.

Дослідження соціологів та етнологів показують, що і на Заході, і на Сході України яскраво простежується вплив політичного чинника – з одного боку, вияв тривалої боротьби українства за свою самостійність, боротьби, яка змушувала її ідеологів і керманців творити численні національні міфи, насамперед "історичних ворогів". З іншого боку, провідники й ідеологи сусідніх держав – Росії та Польщі – у боротьбі за контроль над землями з українським населенням формували зовсім інші національні міфи, відомі як "малоросійство" чи "цивілізаційна місія на Сході". Нині в Україні спостерігається майже повна відсутність "позаконфліктних" знань про минуле Польщі і поляків (а також інших сусідніх країн і народів), водночас продовжують зберігатися й поширюватися (переважно через систему освіти) старі російсько-радянські кліше. Чимало українців, зокрема на Сході і Півдні України, залишаються у полоні вироблених у попередні періоди стереотипів, схилившись до особливої ролі "східнослов'янської єдності" з Росією на чолі й зберігаючи значну недовіру до "ворожого" європейського світу.

У сучасній Україні історичні знання про Польщу і поляків та Росію і росіян ґрунтуються переважно на схемах і зразках, розроблених у російській, радянській та давній українській історіографіях, майже без змін перенесених у новітні концепції історії України. Україноцентричність нинішньої української історичної думки є передбачуваним наслідком утворення незалежної Української держави і формування її державницької ідеології. Проте, як це не парадоксально, ця нова ідеологія формується здебільшого на тих же російсько-радянських методологічних засадах, у центрі яких замість соціальних чи міждержавних конфліктів на першому плані знаходяться міжнаціональні. Така "націоналізована" історія України налаштована передусім на пошук "ворога" української незалежності, а не на з'ясування історичної зумовленості минулих подій.

Російський фактор в Україні у 1990-х роках постійно відіграв важливу роль як з погляду проведення внутрішньої національної політики й орієнтації зовнішніх зусиль, так і з позиції потужних впливів російської культури і мови, зокрема через російське і російськомовне населення в різних регіонах країни. Для російського керівництва життєво важливим питанням залишається втягнення України в орбіту своїх впливів, використовуючи для цього всі можливі засоби, у тому числі і насамперед укорінені історичні стереотипи.

Польський вектор у формуванні соціальних ідентичностей українців за останні роки зазнав суттєвих змін у бік зростання симпатій і подолання традиційних упереджень. Вступ Польщі до НАТО і ЄС спричиняє подальшу поляризацію серед українців, частина яких усе ще орієнтується на "слов'янську" ідею та єдність із Росією, а інша – бачить майбутнє України в європейській інтеграції за зразком Польщі.

Відмінні історичні долі сучасного населення України ще продовжують чинити вплив на його суспільну свідомість, проте помітними є зміни в процесі формування соціальних ідентичностей, спричинені більшою відкритістю на світ, у тому числі завдяки поїздкам значної частини населення на роботу в західні країни, досвіду європейської інтеграції посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи, різноманітним взаємозв'язкам України з ними. Водночас проявляються і гальмівні чинники на шляху подолання успадкованих від минулого стереотипів населення України, серед яких слід відзначити, по-перше, падіння довіри населення до владних структур та їх спроможності забезпечити країні достойне місце в Європі, а населенню – гідні умови життя; по-друге, неефективну політику держави в галузі мови, освіти, науки і культури, яка спричиняє збереження "радянських" стереотипів; по-третє, вимушену "багатовекторність" зовнішньополітичної орієнтації держави між Заходом і Сходом; нарешті, по-четверте, але не останнє за значенням, відсутність реальних кроків назустріч Україні з боку Європейського Со-

юзу, що змушує її правлячі еліти вдаватися до лавірування між Сходом і Заходом і "відбивати" ці маневри у внутрішній політиці. Зрозуміло, що такий невизначений стан не може зберігатися тривалий час і мусить бути розв'язаний, бажано без можливих внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Політичні події в Україні, пов'язані з президентськими виборами 2004 р., які привели до влади україноцентричні державницькі сили, вселяють надії на формування сприятливого суспільно-політичного клімату для позитивних змін у суспільній свідомості, поступового витіснення минулих історичних міфів та їх заміну новими, котрі відповідатимуть нижньому етапу бачення України та українців у світовій спільноті.

¹ Див., напр.: *Зашкільняк Л.* Вступ до методології історії. – Львів, 1996.

² Див.: Краткий словарь по социологии. – М., 1988. – С. 389. Більш складні визначення можна знайти в: *Stereotypes and Nations.* Edited by Teresa Walas. – Cracow, 1995; *Pietrzak H.* Stereotypy polsko-ukraińskie i sposoby ich przezwyciężania // *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku.* – Rzeszów, 2000. – S. 191–203.

³ *Serczyk W.A.* Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu.* – Rzeszów, 2002. – S. 11.

⁴ Література про сучасні теоретичні підходи до історії є дуже обширною, пошлемося лише на деякі праці, доступні українському читачеві: *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // *Вопросы истории.* – 1991. – № 2–3. – С. 20–35; *Колесник И.И.* Историческая наука в современном пространстве постмодернизма // *Грані.* – Дніпропетровськ, 1999. – № 2(4). – С. 14; *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми.* Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 24–57; *Уайт Х.* Метаісторія. Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002; *Jenkins K.* On "What is History?". From Carr and Elton to Rorty and White. – London; New-York, 1995; *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. – Warszawa, 1996; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. – Hanover; London, 1997; *Wilson N.J.* History in Crisis? Recent Directions in Historiography. – New Jersey, 1999; *Historians on History. An Anthology* Edited and Introduced by John Tosh. – Harlow etc., 2000; *A New Philosophy of History.* – London, 1995. – P.278–284.

⁵ *Wilson N.J.* Op. cit. – P. 1.

⁶ *Лінднэр Р.* Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. – Мінск, 2003. – С. 7.

⁷ Докл. див.: *Масненко В.* Українська історіографія кінця XIX – першої третини ХХ століття: межі національної ідентичності та політичної легітимації // *Історія та історіографія в Європі.* – К., 2004. – С. 25–34.

⁸ Див.: *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами. – Мюнхен, 1957; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.

⁹ Про здобутки українських істориків НТШ див.: *Крип'якевич І.* Историко-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1991. – Т. 222: *Праці історико-філософської секції.* – С. 392–412; *Педич В.* Исторична школа Михайла Грушевського у Львові. – Івано-Франківськ, 1997.

¹⁰ *Найда О.* Окремі аспекти діяльності Историко-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка. 1913–1940 роки // *З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові.* – Львів, 1997. – С. 24–33.

¹¹ *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993.

¹² Див.: *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003.

¹³ Серед останніх праць про це йдеться в: *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи.* – К., 1997; *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років.* – К., 2002; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К., 2002. – С. 4–5.

¹⁴ Див., напр.: *Черниш Н.* Одна, дві чи двадцять дві України. Соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька // *Дух і літера.* – К., 2003. – № 11–12. – С. 6–20; *Грицак Я.* Про сенсовність і безсенсовність

націоналізму в Україні // Там само. – С. 21–35; *Маланчук О.* Соціальна ідентифікація в сучасній Україні: 1994–1999 // Там само. – С. 36–47; Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія. – К., 1999.

¹⁵ Назвемо зокрема: *Середа В.* Відображення політичної історії України в пам'яті її громадян: регіональні особливості на прикладі Львова і Донецька // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. – К., 2001. – Т. 19: Політичні науки. – С. 36–45; *Йі ж.* Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-контекстуальний аналіз шкільних підручників з історії // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* Збірник наукових праць. – Харків, 2003. – С. 270–276.

¹⁶ *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914-1991. – New York, 1993; *Hrycak J.* Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle) // *Więź.* – Warszawa, 1998. – Nr. 3. – S. 15–32; *Ткаченко В.М.* Україна та Росія: проблеми національного самовизначення (Історіософський аналіз поточного моменту). – К., 1993; *Петровський В.В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). – Харків, 2003; *Потульніцький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX ст. – К., 2002; *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.

¹⁷ Згадаємо тільки окремі праці з великої кількості написаних з проблем нації та націоналізму: *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. – К., 1994; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм. – К., 2003.

¹⁸ Див.: Звіт про науково-дослідну роботу “Формування національних і соціальних ідентичностей в Україні новітнього часу (XIX–XX ст.)”. Рукопис. – Львів, 2003. – С. 42, 43.

¹⁹ *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси, 2001. – С. 76, 77.

²⁰ Для прикладу достатньо подивитися: *Историография истории нового времени стран Европы и Америки.* – М., 1990. – С. 146–195.

²¹ Симптоматично, що відомий український публіцист і письменник М. Рябчук свою книжку назвав: “Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення”. – К., 2000.

²² *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К., 2000. – С. 7.

²³ Відзначається низка негативних суспільно-політичних процесів, котрі не сприяють консолідації народу і перетворенню його в єдину політичну націю, провадять до зниження рівня самооцінки особистості, маргіналізації ідентичностей, дезінтеграції і дегуманізації соціальної поведінки тощо: *Нагорна Л.* Вказ. праця. – С. 169–179.

²⁴ *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – С. 295.

²⁵ Там само. – С. 297. Подібних поглядів дотримується і більшість інших дослідників – Л. Нагорна, М. Рябчук, Я. Грицак, Б. Кравченко, раніше – І. Лисяк-Рудницький тощо.

²⁶ *Нагорна Л.* Вказ. праця. – С. 170–174.

²⁷ *Maternicki J.* Początki mitu jagiellońskiego w historiografii i publicystyce polskiej XIX wieku. Karol Szajnocha i Julian Klaczko // *Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1988. – Nr. 11–12. – S. 33–48.

²⁸ *Walicki A.* Mesjanistyczne koncepcje narodu i świadomości narodowej w ideologii polskiego romantyzmu // *Narody i historia.* – Kraków, 2000. – S. 43.

²⁹ *Stepnik A.* Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S. 218, 219.

³⁰ *Ibidem.* – S. 289–290. Див. також: *Зашкільняк Л.* Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (До питання про соціальну функцію історії) // *Проблеми слов'янознавства.* – Львів, 1993. – Вип. 45. – С. 36–43; *Його ж.* Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* – Rzeszów, 2004. – Т. II. – S. 272–294.

³¹ *Зашкільняк Л.* Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть... – С. 288–294.

³² Див. докл.: *Зашкільняк Л.* Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського // *Польсько-українські студії.* Т.1. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції у Кам'янці-Подільському. – К., 1993. – С. 142–150.

³³ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Londyn, 1989. – Т. VI. Uzupełnienia. – S. 358, 359.

³⁴ Див., наприклад, нариси Л. Пьонтковського і А. Стемпніка у збірці – *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.* Матеріали

Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / . – Львів; Люблін 1996. – С. 213–246.

³⁵ Див. том провідного польського історичного часопису „Kwartalnik Historyczny”, присвячений його 100-річчю, де вміщено статті про розвиток польської історіографії після Другої світової війни, насамперед А. Гейштора – Kwartalnik Historyczny. – 1987. – Nr. 1. – 344 s.

³⁶ *Korek J.* Paradoksy paryskiej „Kultury”. Ewolucja myśli politycznej w latach 1947–1980. – Stockholm, 1998. – S.309, 310.

³⁷ *Пеленський Я.* Україна в польській опозиційній публіцистиці // Віднова. – Мюнхен, 1986. – Т. 4. – С. 5–21.

³⁸ *Радзейовський Я.* Українці і поляки – формування взаємного образу і стереотипу // Там само. – С. 168.

³⁹ *Серчик В.А.* Україна та українські землі в дослідженнях польської історичної науки // Там само. – С. 169–182.

⁴⁰ *Стахів М.* Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918). – Скрантон, 1958. – Т.1; *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у ХІХ ст. – Мюнхен, 1969; *Hinczak T.* Ukraine and Poland in Documents 1918–1922. – New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983. – Vol. 1.

⁴¹ *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // *Його ж.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 106.

⁴² Ідеться про “антипольську акцію” ОУН і УПА 1943–1944 рр., спрямовану на “очищення” західноукраїнських земель від польського населення з метою створення тут Української держави. Див. матеріали українсько-польських наукових семінарів 1996–2002 рр.: Україна – Польща: важкі питання. – Варшава; Луцьк, 1998–2004. – Тт. 1–9, а також праці: *Марущенко О.* Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. 9. – С. 112–126; *Гаврилюк О.* Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. – Rzeszów, 2002. – S. 63–71.

⁴³ *Beauvois D.* Mit “Kresów Wschodnich”, czyli jak mu położyć kres // Polskie mity polityczne XIX–XX wieku. – Wrocław, 1994. – S. 93–105.

⁴⁴ Ibidem. – S. 93.

⁴⁵ *Konieczna J.* Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek. – Warszawa, 2001. – S. 13–42.

⁴⁶ Ibidem. – S. 49, 50, 68.

⁴⁷ Дані, люб’язно надані автором Львівською громадською організацією “Соціоінформ”.

⁴⁸ *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – К., 2004. – Т. 1. – С.277, 278, 318, 319.

⁴⁹ Див.: *Очерки истории исторической науки в СССР.* – М., 1955. – Т.І. – С. 171–193.

⁵⁰ *Карамзин Н.М.* Записка о древней и новой России. – Санкт-Петербург, 1914. – С.47.

⁵¹ *Очерки истории исторической науки в СССР.* – Т.І. – С. 285, 286.

⁵² *Сахаров А.М.* Историография истории СССР. Досоветский период. – М., 1978. – С. 108.

⁵³ *Валіцький А.* В полоні консервативної утопії. Структура і видозміни російського слов’янофільства. – К., 1998. – С. 166–168.

⁵⁴ Там само. – С. 126–129.

⁵⁵ *Очерки истории исторической науки в СССР.* – Т.І. – С. 362.

⁵⁶ *Ключевский В.О.* Курс русской истории. Часть 1 // *Его же.* Сочинения в девяти томах. – М., 1987. – Т. I. – С. 38, 39.

⁵⁷ Там же. – С. 50.

⁵⁸ Там же. – С. 289.

⁵⁹ *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – К., 2004. – Т. 2. – С. 21.

⁶⁰ Див.: *Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади.* – К., 1973. – С. 10–17.

⁶¹ Докл. див.: Там само. – С. 22–25; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999.

⁶² Причини і наслідки різкого звороту у політиці правлячої компартії у 1929–1930 рр. у науковій літературі досліджені достатньо повно. Див.зокрема: *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеza і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995. С. 164–186; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999.

⁶³ *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia... – P. 137.

⁶⁴ Юсова Н. Від розробки концепції “давньоруської народності” до легітимації терміна “воз’єднання” України з Росією: друга пол.40-х – поч.50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 413–440.

⁶⁵ Див.: Краткий курс истории СССР. – Москва, 1937.

⁶⁶ Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I. – С. 5.

⁶⁷ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – К., 2004. – Т. 3. – С. 174.

⁶⁸ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України... – С. 401–403.

⁶⁹ Цит.за: Робинсон М.А. Основные идейно-научные направления в отечественном славяноведении конца XIX – начала XX в. // Славяноведение и балканистика в отечественной и зарубежной историографии. – М., 1990. – С. 213–214.

⁷⁰ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України... – С. 417–495.

⁷¹ Б. Кравченко подає дані, що між 1959 і 1970 рр. до України мігрували понад 1 млн. росіян. Загалом це призвело до збільшення частки російського населення за 1926–1970 рр. у Донбасі з 25,7 % до 41%, у Придніпров’ї (Центрі) – з 10% до 20,8%, на Півдні – з 20,7% до 34%. Особливо різко зростала частка росіян серед міського населення Сходу і Півдня, де вона у 1970 р. становила 44,4 % у Донбасі і 43,6% – на Півдні України. // Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К., 1997. – С. 224–236.

⁷² Там само. – С. 240–245.

⁷³ Нагорна Л. Вказ. праця. – С. 182.

⁷⁴ Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. – К., 2003. – С. 41.

⁷⁵ Там само. – С. 45.

⁷⁶ Нагорна Л. Вказ. праця. – С. 185.

⁷⁷ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес... – С. 176–184.

⁷⁸ Цит. за: Міщенко М. “Міф ХХІ століття”: створення російської національної міфології // Дзеркало тижня. – 2004. – № 3 (24 січня 2004 р.).

⁷⁹ Цит.за: Степанов А.И. Россия между Западом и Востоком // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1. – С. 153, 161.

⁸⁰ Сахаров А.Н. О новых подходах к истории России // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3–7.

⁸¹ История России с древнейших времен до 1861 года. – М., 2000. – С. 10–12.

⁸² Федоров В.А. История России 1861–1917. – М., 2001.

⁸³ История России: В 2 т. Т. 1: С древнейших времен до конца XVIII в. – М., 2003; Т. 2: С начала XIX века до начала XXI века. – М., 2003.

⁸⁴ История России: В 2 т. – Т. 1. – С. I–IV.

⁸⁵ Там же. – С. 496.

⁸⁶ Там же. – С. 552.

⁸⁷ Там же. – С. 834.

⁸⁸ История России: В 2 т. – Т. 2. – С. 525.

⁸⁹ Див. докл.: Ищенко В.В. “Год Украины” в российской исторической науке // Новая и новейшая история. – 2003. – № 2. – С. 241–242; Ковалевська О. Російсько-українське співробітництво в реаліях та перспективах (І Міжнародна літня школа молодих істориків Росії та України. 5–14 серпня 2003 р., Переяслав-Хмельницький) // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 192–195.

⁹⁰ <http://www.levada.ru/press/2005022801/print.html>

⁹¹ Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг. – К., 2004. – С. 16.

⁹² <http://www.dif.org.ua/public/doc.php?action=1/187>

⁹³ <http://www.queensu.ca/csd/ukarchive/US931100/US931100.V9-74>

The article presents the analyse of the Polish and Russian historiographies shaping and preserving historical stereotypes concerning Ukraine and Ukrainians in XIX and XX centuries, its impact on the social political processes in all three neighbouring countries.